

राज्यसेवा पूर्व परीक्षेतील
भारताचा इतिहास (महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भासह)
राज्यसेवा मुख्य परीक्षेतील
सामान्य अध्ययनाच्या पहिल्या पेपरमधील
इतिहास या विषयाच्या तद्वतच
पीएसआय, एसटीआय व एएसओ
मुख्य परीक्षेतील दुसऱ्या पेपरमधील
महाराष्ट्राचा इतिहास या घटकाच्या
समग्र तयारीकरिता—

के'सागर व प्रा. व्ही. बी. पाटील यांच्या
संयुक्त लेखणीतून साकारलेले
एक अभ्यासशिल्प

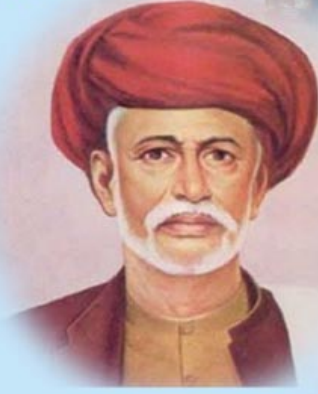
महाराष्ट्राचा इतिहास

राज्यसेवा पूर्व परीक्षेतील
भारताचा इतिहास (महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भासह)
या घटकाच्या तद्वतच राज्यसेवा मुख्य परीक्षेतील
सामान्य अध्ययनाच्या पहिल्या पेपरमधील
इतिहास या विषयाच्या समग्र तयारीकरिता उपयुक्त-

महाराष्ट्राचा इतिहास

भारताच्या पार्श्वभूमीवर

पीएसआय, एसटीआय व एएसओ मुख्य परीक्षेच्या दुसऱ्या पेपरमधील
महाराष्ट्राचा इतिहास या घटकासाठी उपयुक्त अभ्याससंदर्भ

के'सागर व प्रा. व्ही. बी. पाटील

के'सागर
पब्लिकेशन्स

सुधारित अभ्यासक्रमानुसार

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications
'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimukhi Maruti Temple, Pune - 411 030
☎ : 24450125, 24455435 Fax : 91-020-24453065

Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com

© K'Sagar Publications, Pune : 2007
Thoroughly Revised Tenth Edition : 2019

☆☆☆

ISBN : 978-93-84730-37-6

☆☆☆

*The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999*

☆☆☆

Printed at

Shiv Samarth Printers
Dhayari, Pune

☆☆☆

Typesetting

K'Sagar Publications, Pune

☆☆☆

Cover Design

K'Sagar Publications, Pune

☆☆☆

Price : Rs. 375/-

Our Firms

K'Sagar Book Centre

Appa Balwant Chowk,
Pune - 411 030.

☎ (020) 24453065

☎ 9823121395

9545567862 / 63

K'Sagar's House of Books

Satya-ganesh Sankul,
(Saraswati Nivas) 122,
Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir
Lane, Pune - 411 002.

☎ (020) 24465650

☎ 9923810566

K'Sagar's House of Books

39/1, Durga Chambers,
Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411 002

☎ (020) 24483166

☎ 9923906500

8087722277

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

K सागरीय

सन २०११ च्या अखेरीस राज्यसेवा मुख्य परीक्षेच्या अभ्यासक्रमात मूलभूत आणि ड्रास्टिक म्हणावेत असे बदल झाले आहेत. नवीन अभ्यासक्रमानुसार पहिली परीक्षा सप्टेंबर, २०१२ मध्ये पारही पडली. या अभ्यासक्रमानुसार अनिवार्य मराठी व अनिवार्य इंग्रजी या प्रत्येकी १०० गुणांच्या दोन पेपर्सबरोबरच सामान्य अध्ययनाच्या प्रत्येकी १५० गुणांच्या पण गुण-मूल्यांपेक्षाही अधिक व्यापक स्वरूपाच्या चार पेपर्सचा सामना आपल्याला करावयाचा आहे. अनिवार्य मराठी व अनिवार्य इंग्रजी या विषयांच्या प्रश्नपत्रिकांचे स्वरूप पारंपरिक राहणार असले तरी सामान्य अध्ययनाचे चारही पेपर वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे असणार आहेत. अनेकानेक वैकल्पिक विषय, त्यांचे वेगवेगळे स्वरूप व वेगवेगळी काठीण्यपातळी तद्वतच, अनेकानेक परीक्षक व त्यांची व्यक्तिकेंद्रित गुणप्रदान पद्धती यांचा त्याग करून आयोगाने वस्तुनिष्ठ स्वरूपाच्या परीक्षापद्धतीचा अंगीकार केल्याने आता नशिबावर हवाला ठेवावा न लागता अभ्यासास निश्चितच न्याय मिळणार आहे!

अर्थात, ही मुख्य परीक्षा असल्याने व या परीक्षेतील गुणांच्या आधारे उद्याच्या अधिकाऱ्यांची निवड होणार असल्याने या परीक्षेतील वस्तुनिष्ठ प्रश्न उमेदवाराची वैचारिक पातळी, वस्तुस्थितीचे मूल्यमापन करण्याची त्याची क्षमता, समस्येचे त्याला होणारे आकलन, त्याची विश्लेषण क्षमता यांचे यथायोग्य मूल्यमापन करणारे आणि उमेदवाराच्या बुद्धीला चालना देणारे असणे अभिप्रेत आहे. हे विचारात घेऊनच प्रस्तुतच्या संदर्भाची रचना साकारली आहे.

दरम्यान सन २०१२ या वर्षात राज्यसेवा पूर्व परीक्षेच्या अभ्यासक्रमातही महत्त्वपूर्ण बदल केले गेले. राज्यसेवा पूर्व परीक्षेत आता आपणास दोन पेपर्सचा सामना करावा लागणार असून पहिला पेपर बराचसा सामान्य अध्ययन या धर्तीचा पण व्यापक अभ्यासक्रम समाविष्ट असलेला असून दुसरा पेपर नागरी सेवा कल चाचणी स्वरूपाचा आहे.

पहिल्या पेपरमधील सात घटकांपैकी एक महत्त्वाचा घटक इतिहास हा असून तदंतर्गत आपणास प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक भारताचा इतिहास (महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भासह) अभ्यासावयाचा आहे. प्रस्तुतचा संदर्भ या अभ्यासक्रमास परिपूर्ण न्याय देणारा ठरेल, याचा साधार विश्वास वाटतो.

या संदर्भाची रचना साकारताना हा संदर्भ राज्य लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षेसाठी तर उपयुक्त ठरावाच पण पदवी वा पदव्युत्तर परीक्षांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाही तो उपयुक्त ठरावा व आपल्या परीक्षेची तयारी करतानाच राज्य लोकसेवा आयोगाच्या पूर्व व मुख्य परीक्षांचीही तयारी करणे त्यांना सहजगत्या शक्य व्हावे, असा समन्वयीत दृष्टिकोन अंगीकारला आहे.

प्रा. व्ही. बी. पाटील या ज्येष्ठ, व्यासंगी व अभ्यासू सुहृदाच्या अमूल्य सहयोगातून व बहुमूल्य योगदानातून प्रस्तुतचा ग्रंथ साकारला आहे. या ग्रंथाच्या यशाचे श्रेय निर्विवादपणे त्यांचेच आहे.

अल्पावधीतच या पुस्तकाची दहावी सुधारित आवृत्ती विद्यार्थिमित्रांच्या हाती सोपविण्याचा सुयोग आज आला आहे. सदर संदर्भग्रंथ विद्यार्थिमित्रांना भावल्याचे व त्यांच्या परीक्षांसाठी उपयुक्त सिद्ध झाल्याचेच हे निदर्शक होय.

शुभेच्छांसह!

आपला,
व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

अनुक्रमणिका

१. महाराष्ट्राचा संक्षिप्त इतिहास

११

✦ प्राथमिक माहिती	✦ अश्मयुगीन संस्कृतीचा कालखंड
✦ महाराष्ट्रातील अश्मयुगीन संस्कृतीचे पुरावे	✦ 'महाराष्ट्र' नावाचा मागोवा
✦ महाराष्ट्राची भाषा	✦ महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास
✦ सातवाहन घराणे	✦ महत्वाचे सातवाहन राजे
✦ सातवाहनकालीन समाजस्थिती	✦ वाकाटक घराणे
✦ महत्वाचे वाकाटक राजे	✦ वाकाटक (नंदिवर्धन शाखा)
✦ वाकाटक (वत्सगुल्म शाखा)	✦ वाकाटककालीन समाजस्थिती
✦ चालुक्य घराणे	✦ महत्वाचे चालुक्य राजे (बदामी)
✦ चालुक्यकालीन समाजस्थिती	✦ महत्वाचे चालुक्य राजे (कल्याणी)
✦ राष्ट्रकूट घराणे	✦ महत्वाचे राष्ट्रकूट राजे
✦ राष्ट्रकूटकालीन महाराष्ट्र	✦ यादव घराणे
✦ महत्वाचे यादव राजे	✦ यादवकालीन समाजस्थिती
✦ बहामनी राज्य	✦ बहामनी राज्याचे पाच तुकडे
✦ बहामनी राज्याची अंतर्गत परिस्थिती	✦ मराठी सत्तेचा उदय
✦ स्वराज्याचे वेगळेपण	✦ छत्रपती संभाजी महाराज
✦ मराठ्यांचा स्वातंत्र्यसंग्राम	✦ मराठी राज्यातील गृहकलह
✦ पेशवाईचा कालखंड	✦ मराठी सत्तेच्या अस्ताची कारणे
✦ पेशवेकालीन समाजव्यवस्था	

२. इंग्रजी सत्तेची पायाभरणी व विस्तार

५९

✦ पार्श्वभूमी	✦ बंगाल प्रांतावर इंग्रजांचे नियंत्रण
✦ बंगालमध्ये इंग्रजी सत्तेची स्थापना	✦ बक्सारची लढाई
✦ रॉबर्ट क्लाइव्ह याची दुसरी कारकीर्द	✦ वॉरन हेस्टिंग्ज
✦ हेस्टिंग्जच्या सुधारणा	✦ कंपनीच्या राजवटीतील गव्हर्नर जनरल्स
✦ लॉर्ड वेलस्ली	✦ लॉर्ड हेस्टिंग्ज (इ. स. १८१३-२३)
✦ लॉर्ड डलहौसी (इ. स. १८४८-५६)	

३. महाराष्ट्रातील कंपनी राजवट

८२

✦ पार्श्वभूमी	✦ माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन
✦ ब्रिटिशपूर्व काळातील शिक्षणपद्धती	✦ शिक्षणाचे स्वरूप

✦ वृत्तपत्रे	✦ मराठी वृत्तपत्रे
✦ वृत्तपत्रांच्या समाजजीवनावरील परिणाम	✦ वृत्तपत्रांच्या कार्यावरील मर्यादा
✦ भौतिक सुधारणा	✦ व्यापार व उद्योगधंदे
✦ ब्रिटिश राजवटीतील कृषिव्यवसाय	✦ मुंबई इलाख्यातील रयतवारी पद्धत
✦ कंपनी राजवटीचा ताळेबंद	

४. सामाजिक व धार्मिक सुधारणा

१००

✦ पार्श्वभूमी	✦ राजा राममोहन रॉय
✦ ब्राह्मो समाज	✦ प्रार्थना समाज
✦ आर्य समाज	✦ आर्य समाजाचे कार्य
✦ रामकृष्ण मिशन	✦ थिऑसॉफिकल सोसायटी
✦ इतर धर्मातील सुधारणा चळवळी	✦ सुधारणा चळवळींची फलनिष्पत्ती
✦ महत्त्वाच्या सामाजिक सुधारणा	

५. इ. स. १८५७ चा उठाव

११६

✦ भारतात इंग्रजी सत्ता	✦ इ. स. १८५७ च्या उठावाची कारणे
✦ इ. स. १८५७ च्या उठावाचे स्वरूप	✦ उठावाची केंद्रे आणि नेतृत्व
✦ उठावाच्या अपयशाची कारणे	✦ उठावाचे परिणाम

६. भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय

१३३

✦ राष्ट्रवाद— संकल्पना व अर्थ
✦ भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयास कारणीभूत घटक
✦ भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या उदयाची पार्श्वभूमी

७. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना

१४५

✦ राष्ट्रीय स्तरावरील संघटनेची गरज
✦ भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस स्थापनेच्या दिशेने झालेली वाटचाल
✦ काँग्रेसची वाटचाल
✦ मवाळमतवादी कालखंड
✦ मवाळमतवादी कालखंडाचे मूल्यमापन
✦ काँग्रेससंबंधीचा सरकारचा दृष्टिकोन
✦ दादाभाई नौरोजी (इ. स. १८२५-१९१७)
✦ न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे (इ. स. १८४२-१९०१)
✦ फिरोजशहा मेहता (इ. स. १८४५-१९१५)
✦ गोपाळ कृष्ण गोखले (इ. स. १८६६-१९१५)

८. जहालमतवादी कालखंड

१६८

✧ जहालमतवादाचा उदय	✧ जहालमतवादाच्या उदयाची कारणे
✧ जहालमतवादी गटाचा कार्यक्रम	
✧ मवाळमतवाद आणि जहालमतवाद यांतील फरक	
✧ राष्ट्रीय काँग्रेसमधील फूट	✧ जहालमतवादाचे मूल्यमापन
✧ पहिले महायुद्ध व राष्ट्रीय चळवळ	✧ होमरूल चळवळ
✧ मवाळ व जहाल गटांचे ऐक्य	✧ लोकमान्य टिळक
✧ महर्षी अरविंद घोष	✧ लाला लजपतराय

९. स्वातंत्र्य आंदोलनातील गांधीपर्व

१९१

✧ असहकार चळवळ	✧ स्वराज्य पक्ष
✧ सायमन कमिशन	✧ नेहरू अहवाल
✧ सविनय कायदेभंगाची चळवळ	✧ गांधी-आयर्विन करार
✧ चळवळीस पुनश्च प्रारंभ	✧ जातीय निवाडा आणि पुणे करार
✧ तिसरी गोलमेज परिषद	✧ इ. स. १९३५ चा भारतविषयक कायदा
✧ काँग्रेसची प्रांतिक मंत्रिमंडळे	✧ 'चले जाव' पूर्वीच्या घटना
✧ 'चले जाव' चळवळ	✧ सुभाषचंद्र बोस व आझाद हिंद सेना
✧ स्वातंत्र्यपूर्व काही घडामोडी	✧ माऊंटबॅटन योजना
✧ भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा	✧ फाळणीची वास्तविकता
✧ वृत्तपत्रांचे सामाजिक-राजकीय जागृतीचे कार्य	

१०. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आणखी काही महत्त्वपूर्ण चळवळी

२२३

✧ परिवर्तनाची पार्श्वभूमी	✧ महात्मा जोतीबा फुले
✧ सत्यशोधक चळवळ	✧ सत्यशोधक चळवळीचे योगदान
✧ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची चळवळ	✧ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
✧ डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीचे महत्त्व	

११. जातीयवादाचा उदय व वाढ

२४१

✧ इ. स. १८५७ नंतरची जातीयवादाची वाटचाल	
✧ सर सय्यद अहमद खान आणि मुस्लीम जातीयवाद	
✧ मुस्लीम जातीयवादाची सामाजिक पार्श्वभूमी	
✧ मुस्लीम लीगची स्थापना	✧ हिंदू सांप्रदायिकता
✧ काँग्रेस-लीग दुरावा व कारणे	
✧ पाकिस्ताननिर्मितीची कारणमीमांसा	

१२. क्रांतिकारी व डाव्या चळवळी	२५२
<ul style="list-style-type: none"> ❖ क्रांतिकारक चळवळी— अर्थ व स्वरूप ❖ बंगालमधील क्रांतिकारक चळवळी ❖ क्रांतिकारी चळवळीचा दुसरा टप्पा ❖ भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष ❖ आणखी काही डावे पक्ष ❖ दरखनचे दंगे ❖ भारतातील कामगार संघटना चळवळ 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी चळवळी ❖ पंजाबमधील क्रांतिकारक ❖ भारतातील डाव्या चळवळी ❖ काँग्रेसमधील डावा गट ❖ शेतकरी चळवळ ❖ शेतकरी चळवळीचे राष्ट्रीय चळवळीशी नाते ❖ आदिवासी जमातींचे उठाव
१३. स्वातंत्र्योत्तर प्रारंभीचा कालखंड	२७५
<ul style="list-style-type: none"> ❖ नियतीशी करार ❖ जुनागढचे विलीनीकरण ❖ जम्मू आणि काश्मीरचे विलीनीकरण ❖ भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती ❖ पहिली सार्वत्रिक निवडणूक ❖ राष्ट्राची पायाभरणी 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ नवस्वतंत्र राष्ट्रापुढील समस्या ❖ हैदराबादचा मुक्ती संग्राम ❖ महात्मा गांधींची हत्या ❖ नियोजनबद्ध विकासाचा मार्ग ❖ पंडित नेहरूंचे नेतृत्व
१४. भाषावार प्रांतरचना आणि संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ	२९१
<ul style="list-style-type: none"> ❖ भाषावार प्रांतरचना ❖ राज्यपुनर्रचना आयोग ❖ संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना ❖ भाई एस. ए. डांगे ❖ क्रांतिसिंह नाना पाटील ❖ शाहीर अमर शेख ❖ अण्णाभाऊ साठे 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ भाषावार प्रांतरचना— स्वातंत्र्योत्तर वाटचाल ❖ संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ ❖ एस. एम. जोशी ❖ आचार्य प्र. के. अत्रे ❖ ना. ग. गोरे ❖ कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड
१५. इ. स. १९६० ते १९९० कालखंडातील महत्त्वाच्या घडामोडी	३१३
<ul style="list-style-type: none"> ❖ स्वातंत्र्योत्तर पहिल्या दशकातील वाटचाल ❖ तिसरी सार्वत्रिक निवडणूक ❖ पंडित नेहरूंचे निधन ❖ भारत-पाक युद्ध व ताश्कंद करार ❖ इ. स. १९६७ च्या निवडणुका व नंतर ... ❖ बांगलादेशची निर्मिती व सिमला करार ❖ राजकीय संघर्षाचा कालावधी सुरू ❖ बिहारमधील आंदोलन 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ इ. स. १९६२ चे चिनी आक्रमण ❖ शास्त्रीजी पंतप्रधानपदी ❖ इंदिरा गांधी पंतप्रधानपदी ❖ लोकसभेच्या मध्यावधी निवडणुका ❖ १९७२ मधील विधानसभा निवडणुका ❖ गुजरातमधील विद्यार्थी आंदोलन ❖ देशव्यापी आंदोलनाचा भडका

✦ इंदिराजीविरुद्ध न्यायालयीन निर्णय	✦ अंतर्गत आणीबाणीची घोषणा
✦ आणीबाणीच्या निर्णयाचे परीक्षण	✦ आणीबाणीनंतरच्या घटना
✦ जनता पक्षाची राजवट	✦ सातव्या लोकसभेच्या निवडणुका
✦ इंदिराजी पुन्हा पंतप्रधानपदी	✦ राजीव गांधी पंतप्रधानपदी
✦ राजीवजींची कारकीर्द	✦ विश्वनाथप्रताप सिंग यांचा उदय
✦ नवव्या लोकसभेच्या निवडणुका	✦ व्ही. पी. सिंग पंतप्रधानपदी
✦ चंद्रशेखर यांची अल्पकालीन राजवट	✦ हरितक्रांती
✦ नक्षलवादाचा उदय	✦ शिवसेनेचा उदय
✦ महाराष्ट्रातील पुलोदचा प्रयोग	✦ पश्चिम बंगालवर डाव्या आघाडीचे वर्चस्व
✦ पंजाब समस्या	✦ काश्मीर समस्या
✦ धार्मिक कट्टरतावादाचा वाढता प्रभाव	✦ इंदिरा गांधी
✦ जयप्रकाश नारायण	

१६. महाराष्ट्रीय कला

३५८

✦ मानवी संस्कृती व कला	✦ शिल्पकला
✦ स्थापत्यकला	✦ चित्रकला
✦ संगीत	✦ नृत्य
✦ नाटक	✦ दशावतार
✦ तमाशा	✦ चित्रपट
✦ सण व उत्सव	

१७. समाजजीवनावरील साहित्याचा प्रभाव

३७७

✦ मराठीचा उत्पत्तिकाल	✦ महानुभाव पंथ
✦ संतसाहित्य	✦ संत ज्ञानेश्वर
✦ संत नामदेव	✦ संत एकनाथ
✦ संत तुकाराम	✦ समर्थ रामदास
✦ संतसाहित्याचा समाजजीवनावर प्रभाव	✦ पंडित कवी
✦ शाहिरी काव्य	✦ पंडिती व शाहिरी वाङ्मयाचा प्रभाव
✦ अर्वाचीन साहित्य	✦ वैचारिक लिखाण
✦ ललित निबंध	✦ कादंबरी
✦ कथा	✦ काव्य
✦ इतर काही वाङ्मयप्रकार	✦ चरित्र-आत्मचरित्र
✦ नागर साहित्य	✦ ग्रामीण साहित्य
✦ दलित साहित्य	